

Beschermd dorpsgezicht Staverden

Datum in procedure: 09-12-2005

Toelichting bij het besluit tot aanwijzing
van het beschermd dorpsgezicht Staverden
gemeentes Ermelo en Nunspeet (Gelderland)
ex artikel 35 Monumentenwet 1988

Datum aanwijzing: 15-01-2014

Errata:

Ermelo en Nunspeet, Staverden

De minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en de minister van Infrastructuur en Milieu zijn bevoegd om gezamenlijk beschermde stads- en dorpsgezichten aan te wijzen. Het rechtsgevolg van de aanwijzing is dat de gemeenteraad ter bescherming van een stads- of dorpsgezicht een bestemmingsplan, als bedoeld in de Wet ruimtelijke ordening, vast moet stellen. In die zin kan de aanwijzing tevens een stimulans betekenen voor een te voeren ruimtelijk kwaliteitsbeleid.

In totaal zijn er in Nederland meer dan 400 beschermde stads- en dorpsgezichten met een geschiedenis die teruggaat tot vóór het jaar 1850. In het kader van het Monumenten Inventarisatie Project is ook de stedenbouw uit de periode 1850-1940 landelijk geïnventariseerd. Het besluit tot aanwijzing van Molenberg in de gemeentes Ermelo en Nunspeet als beschermd dorpsgezicht vloeit voort uit deze inventarisatie.

Inleiding

Het beschermd gezicht Staverden is gelegen in het oostelijke deel van de gemeente Ermelo, langs de grens met de gemeenten Nunspeet en Apeldoorn. Een klein gedeelte behoort tot de gemeente Nunspeet. In de directe omgeving van het beschermd gezicht ligt de oude enknederzetting Leuvenum, dat met de fraaie enk, het huis te Leuvenum en de buitenplaatsen Ullerberg en het Roode Koper eveneens een aantrekkelijk en samenhangend geheel vormt.

De bijzondere geschiedenis van Staverden nam een aanvang in de Middeleeuwen. In 1291 kreeg Graaf Reinoud I van Gelre het recht om bij zijn 'vlek' Staverden een stad te mogen stichten. Ondanks de relatief gunstige ligging nabij de Staverdensche beek heeft zich nooit een *stedelijke* nederzetting ontwikkeld. Wel was er een hof (later 'kasteel'), van waaruit de bewoners in de loop der eeuwen een belangrijk stempel drukten op de inrichting van de wijde omgeving.

In de 19^e eeuw kwamen de ontwikkelingen in een stroomversnelling, vooral na de aankoop van het landgoed door de heer Kemper in 1835. Aanzienlijke arealen woeste grond werden aan de bezittingen toegevoegd en ontgonnen. Men legde enkele nieuwe wegen aan, terwijl de bestaande werden verbeterd. De meeste gebouwen werden ingrijpend vernieuwd of zelfs geheel herbouwd. Bovendien verrezen er een kerk, een tolhuis en meerdere nieuwe boerderijen. Nadat het landgoed in 1905 in handen was gekomen van de familie s' Jacob, volgde opnieuw een serie ontwikkelingen. Hiervan waren de herbouw van het kasteel en de ontginningen aan de noordzijde wellicht het meest indrukwekkend. In 1963 kwam Staverden in handen van de Stichting Het Geldersch Landschap, die zich sindsdien heeft ingezet om het fraaie landgoed in stand te houden en daar waar mogelijk waardevolle aangrenzende terreinen aan te kopen.

Er kunnen grofweg drie deelgebieden worden onderscheiden binnen het beschermd gezicht (*kaart 1*).

Het *middendeel* omvat de oudste kern met het aan de Staverdensche beek gelegen kasteel Staverden en de daarbij horende tuinen en met de in de directe omgeving daarvan gelegen bebouwing, waaronder de kerk, het voormalige tolhuis en enkele woningen.

Aan de zuidzijde van dit kerngebied ligt aan weerszijden van de beek een fraai, gevarieerd landschap met meerdere tot het landgoed behorende boerderijen, veelal schilderachtig gelegen te midden van zowel beboste percelen als meer open weiden en akkers. Het *zuidelijke deel* omvat vooral een relatief smalle strook gronden aan de Staverdensche beek, met enkele (voormalige) boerderijen, maar ook natuurgebied. De bij het landgoed horende strook gronden wordt naar het zuiden toe steeds smaller. Het *noordelijke deel* bestaat uit een vroeg 20^e-eeuws ontginningsgebied met een tweetal boerderijen, namelijk de Frederik Bernhardhoeve en de Stavohoeve. De zogenaamde Allee voert vanaf het kasteel naar dit gebied met een open karakter en een rationele verkaveling.

Ook tegenwoordig behoort Staverden tot Nederlands fraaiste landgoederen. Maar Staverden is meer dan dat. Het vormt een voor Nederland zeer bijzonder en sterk samenhangend geheel als 'kasteelnederzetting', met - voor wat betreft de bebouwing en verdere ruimtelijke opbouw en inrichting - een duidelijk 19^e- en vroeg 20^e-eeuws karakter.

Ontstaan en ontwikkeling:

Oudste geschiedenis

In 1291 werd door rooms-koning Rudolf I van Habsburg aan Graaf Reinoud I van Gelre het recht verleend om bij zijn 'vlek' Staverden een stad te stichten. In oorkonden van 1295, 1298 en 1309 werd dit recht nog eens bevestigd. Het plan voor een stad heeft men vermoedelijk al spoedig laten varen. Ondanks de relatief gunstige ligging nabij de beek heeft zich nooit een stedelijke nederzetting Staverden ontwikkeld. Graaf Reinoud I van Gelre zou aan het einde van de 13^e eeuw aan de molenbeek te Staverden een stenen gebouw hebben laten oprichten, dat tussen 1326 en 1343 door zijn zoon Reinoud II tot een versterkt huis ('hof', later 'kasteel') werd verbouwd. Reinoud II leefde van circa 1295 tot 1343 en was graaf en sinds 1339 hertog van Gelre. De molenbeek was een omleiding van de Staverdensche beek, ten behoeve van een watermolen, die al moet hebben bestaan voor de bouw van het 'kasteel'.

Deze 'hof' te Staverden werd sinds 1400 door de Gelderse hertogen in leen uitgegeven met de bijzondere verplichting om er witte pauwen te houden en pauweveren te leveren voor de helm van de hertog. Rondom de hof (later 'kasteel') ontstond in de loop van de tijd een kleine, door woeste gronden omgeven, nederzetting aan de molenbeek, die naast een waterkorenmolen en de hof vermoedelijk ook een klein aantal boerderijen met een complex ontgonnen landerijen omvatte. De boeren hielden schapen die via zogenaamde schaapsdriften naar de omringende heide werden geleid. Eén van de oude boerderijen was de *Brummelhof*. Deze van oorsprong 17e-eeuwse boerderij stond ten zuidwesten van de molen, waar tegenwoordig de werk-loods van het Geldersch Landschap staat.

In 1651 kwam Staverden in handen van de familie Van Haersolte en dit zou zo blijven tot 1835. In dit tijdperk werd de oude burcht nogmaals verbouwd. Er zijn onder meer vierkante hoekpaviljoens aangebouwd.

In 1741 was sprake van een deftig huis, omgeven door een fraaie vijver en bereikbaar over een stenen brug, rustend op drie bogen en vier grote en zes kleine pijlers. Voor de brug lag een aanzienlijke laan en bij het huis was een 'lustig' bos. Onder de Van Haersoltes kreeg Staverden een papiermolen - de zogenaamde Staverdense molen - die in 1661 of kort daarop werd gebouwd op Leuvenums grondgebied en in de 19^e eeuw werd omgezet in een wasmolen. Vermoedelijk kwam in de periode Van Haersolte ook een grootschalig, formeel lanenstelsel tot stand, waarvan onder andere de nog bestaande Allee, de Staverdenseweg en het noordelijke deel van de Uddelermeerweg deel uitmaakten. De directe omgeving van het huis werd aan het einde van de 18^e eeuw heringericht onder leiding van de tuinarchitect J.G. Michael (1738-1800). De ontwerptekeningen zijn niet bewaard gebleven. Michael was waarschijnlijk de eerste tuinarchitect, die de vroege Landschapsstijl in Nederland systematisch toepaste. Hij ging daarbij voorzichtig te werk, handhaafde doorgaans oude lanen en legde in tuindelen tussen deze lanen slingerpaden aan. Hij werkte in beperkte ruimten, meestal gelegen binnen een bepaald stramien van lanen uit de classicistische periode.

Over het verdere beheer van het landgoed onder de Van Haersoltes is weinig bekend. Mogelijk kwam in deze periode de afbakening van het gebied tot stand met sloten in het noorden, oosten en zuiden en een enkwal in het westen. Rond het midden van de 18^e eeuw werd het goed mogelijk uitgebreid met nieuw aangemaakte landbouwgronden. Dit zou kunnen worden afgeleid uit de stichting van een drietal boerderijen, namelijk *De Oldhof* (± 1734), *Brug en Bos* (± 1745) en *Het Hoge Huis* (± 1762). In deze periode werd vermoedelijk ook voor het eerst naaldhout (grove den) in de bosexploitatie opgenomen. Voorheen waren eiken en beuken de belangrijkste houtsoorten op het landgoed. Bij de verkoop in 1835 was inmiddels bijna 27 % van het landgoed ingeplant met naaldhout, terwijl slechts bijna 10 % bestond

uit loofbos. Onder Willem I, koning der Nederlanden in de periode 1813-1840, werd de boscultuur op woeste gronden aangemoedigd door tijdelijke vrijstellingen van grondbelasting.

Situatie in 1807 en 1832

Het oudst bekende, redelijk gedetailleerde beeld geeft de kaart van De Man (1807). De kaart laat een complex in cultuur gebrachte gronden zien in de vorm van bossen en landbouwgronden, omringd door woeste gronden en door middel van enkele wegen of paden verbonden met andere nederzettingen. Het complex was door middel van een enkwal en sloten afgescheiden van de woeste gronden. Met haar grillige beloop vormt de Staverdensche beek een opvallend element.

Centraal in het gebied zien we het door grachten omgeven kasteelterrein met het kasteel en koetshuis. Ten zuiden daarvan zijn tuinen zichtbaar met een formele aanleg, bestaande uit een hoofdas met aan weerszijden daarvan een aantal rechthoekige tuinvakken. Daaromheen zien we aan de zuid- en oostzijde een meer landschappelijke aanleg met slingerpaden en een gebogen waterloop. Vermoedelijk betreft deze buitenrand de toevoeging of wijziging naar ontwerp van Michael. Ook de zogenaamde Lenorapol lijkt ingetekend. De Lenorapol was een eilandje ('pol') omgeven door water uit de molenbeek, waarop een stenen 'gedenktafel' was geplaatst met daarop de tekst: 'Lenora 1353', ter herinnering aan Lenora (ook Eleonora of Alianora) de dochter van Eduard II, koning van Engeland en tweede echtgenote van Reinoud II, graaf en later hertog van Gelre.

Kasteel en tuinen zijn - behalve aan de zijde van de beek - omgeven door een markant stelsel van lanen in rechthoekige patronen, waarin onder meer de huidige Allee, Staverdenseweg en het noordelijke deel van de Uddelermeerweg herkenbaar zijn. Vanaf de Staverdenseweg voerde een weg langs de molen en de Brummelhof in zuidelijke richting. Direct ten zuiden van Staverden is een afzonderlijk, klein

ontginningscomplex genaamd *Kijk Over* ingetekend, dat eveneens geheel door woeste grond was omgeven (*kaart 2*).

De kadastrale minuut van 1832 geeft met betrekking tot de aanleg weinig nieuwe details. De rechthoekige tuinvakken zijn deels verdwenen en omgezet in bouwland en hakhout en de laan die vanaf het kasteelterrein in noordoostelijke richting liep, is niet meer ingetekend.

Ontwikkeling 1835-1905

In 1835 werd de in Amsterdam woonachtige Jan Rudolf Kemper, getrouwd met Pauline Cornelia Henriëtte Tutein Nolthenius, door koop eigenaar van het toen ruim 265 ha grote landgoed. Het omvatte behalve het kasteel met de directe omgeving tevens ruim 56 ha bouw- en weiland, 70 ha naaldbos, 25 ha loofbos, alsmede hakhout en heide. Kemper liet het oude huis Staverden verbouwen en de hoekpaviljoens verlagen. Voor de tuinman werd omstreeks 1854 een woning gebouwd, terwijl midden in de tuin een schuur verrees. De oranjerie dateert vermoedelijk uit dezelfde periode. De koetsierswoning genaamd *Molenzicht* verrees - eveneens omstreeks 1854 - westelijk van de korenmolen, dus buiten de eigenlijke tuin.

Het landgoed werd door Kemper aanzienlijk vergroot door de aankoop van omringende woeste gronden, die vervolgens geleidelijk aan werden bebost of geschikt gemaakt als landbouwgrond. Al omstreeks 1836 verrezen twee nieuwe boerderijen, namelijk *Akkerzicht* en *De Haverkamp*, beide dubbelwoningen. Akkerzicht werd gebouwd aan de enkwal, nog binnen het oude complex cultuurgronden. De Haverkamp verrees ten noordoosten van het kasteel, maar brandde evenwel in 1913 af en werd daarna in een andere stijl herbouwd.

Op de percelen bestemd voor de bosbouw werden dennen gezaaid en later gepoot. Ten noordoosten van De Haverkamp werden in een kweektuin de jonge dennenboompjes gekweekt. De teelt was economisch aantrekkelijk door de vraag naar paal- en zaaghout voor

de mijnbouw, industrie en spoorwegen. Ook het areaal hakhout werd aanzienlijk uitgebreid. Hakhout leverde spoediger winst op; de schors werd gebruikt in de leerlooierijen en de ontschorste jonge bomen als brandhout. Kemper hechtte voorts groot belang aan de schapenhouderij. De schaapskooien werden alle vanuit het kerngebied verplaatst naar de nabijgelegen woeste heidegronden, waar ook enkele nieuwe kooien werden gebouwd.

De in de jaren 1866-1867 aangekochte heidegronden tussen de Garderenseweg en de enkwal werden direct ontgonnen. Op het zuidelijke deel werd omstreeks 1867 de boerderij *Kerkzicht* gebouwd. De vanwege een brand in 1882 herbouwde boerderij ontleent de naam aan het zicht op het in 1866 in opdracht van Kemper gebouwde houten kerkje aan de Staverdenseweg. In deze boerderij was jarenlang tevens de enige winkel van Staverden ondergebracht. Het houten 'kerkje' werd in 1875 door een stenen gebouw vervangen. In 1877 plaatste men de duiventil in dit gebied.

Ook aan de zuidzijde werden de ontginningen voortgezet. Langs het beekdal werden grote arealen bos ingeplant, terwijl ook ruimte werd geschapen voor nieuwe boerderijen, waaronder de *Leemkuil* (1854), *Meerhoeve* (1848 en later), en op Nunspeets grondgebied *Kijk Over* (1857), *Dennenhoeve* en *Klein Dennenhoeve*. Bijzonder was de bouw van de steenbakkerij met enkele huisjes in 1859. Het complex werd echter omstreeks 1877 gesloopt, waarna de vrijgekomen grond met dennen werd bebouwd. Overigens werden al sinds de Middeleeuwen in de omgeving van de beek stenen gebakken, waartoe uit zogenaamde leemkuilen leem werd gehaald. De naam van de boerderij de Leemkuil herinnert daar nog aan. In 1871 kocht Kemper de boerderij *De Berkenhof* met de bijbehorende grond. Deze boerderij lag westwaarts van de brug in de Koningsweg over de Staverdensche beek, aan de zuidzijde van het oude kerngebied. Al eerder - in 1845 - was Kemper eigenaar geworden van het bij het Uddelermeer gelegen goed *Het Hof* (kaart 3).

Vanaf het midden van de 19^e eeuw werd ook het wegenstelsel verbeterd en uitgebreid. In de jaren 1858-1859 werd de Grindweg (op Ermelo's grondgebied tegenwoordig: Jhr. dr. C.J. Sandbergweg, Staverdenseweg en Uddelermeerweg) aangelegd van het Uddelermeer naar Leuvenum en verder naar Harderwijk. Zowel bij het Uddelermeer (*Veldkamp*) als op de hoek van de Staverdenseweg en de Jhr. dr. C.J. Sandbergweg werd een tolhuis gebouwd. Op 8 mei 1922 werden de tolleren door de 'Commissie van Beheer van de kunstweg Harderwijk-Uddelermeer' opgeheven; de tol bij kasteel Staverden werd echter door de gemeente Ermelo overgenomen en bleef bestaan tot 1 januari 1939. Ook de vanaf Staverden in westelijke richting lopende, foutief benaamde Postweg (voorheen Tolweg) werd verbeterd.

In 1878 erfde R.J. Kemper het landgoed Staverden van zijn overleden peetoom. Het feitelijke beheer kwam in handen van diens vader, want de nieuwe eigenaar was pas één jaar oud. Tot aan de verkoop in 1905 volgde een periode waarin het landgoed sterk is achteruitgegaan en vooral als een wildrijk jachtterrein werd gezien. Zo werden het Veenhuis, het Hoge Huis en De Brummelhof afgebroken, terwijl door slecht beheer de kwaliteit van de bossen sterk achteruitging. Van nieuwe ontwikkelingen was in deze periode al helemaal geen sprake.

Ontwikkeling 1905-1962

In 1905 werd het inmiddels 517 ha grote landgoed verkocht aan ir. Frederik Bernhard s'Jacob (1850-1935), burgemeester van Rotterdam in de periode 1893-1906. Het landgoed werd mede aangekocht op aandringen van zijn zoon Herman Theodoor (1883-1962), die ernstig ziek was geweest en een zware operatie had ondergaan. Met grote voortvarendheid werd een en ander opgepakt: vader en zoon s'Jacob wilden van het landgoed een goed geëxploiteerd, op moderne leest geschoeid, land- en bosbouwbedrijf maken.

De familie s'Jacob liet het kasteel vanaf de fundamenten opnieuw optrekken naar ontwerp van het architectenbureau L.A. van Essen & J.

van Zeggeren. Ook de tuin werd gemoderniseerd, waartoe tuinarchitect P.H. Wattez (1871-1953) uit Bussum werd aangetrokken. De werken van Wattez worden in hoofdlijnen gekenmerkt door een monumentale stijl, met een strakke indeling.

Voor Staverden maakte Wattez een totaalontwerp, waarin de bestaande landschappelijke aanleg in de randzone werd geïntegreerd. Opvallend is de ontworpen reeks van rechthoekige tuinen, elk ingevuld met geometrische patronen, aan weerszijden van de vanaf het voorplein in zuidelijke richting lopende as. De oranjerie is niet ingetekend, maar werd - gezien het feit dat dit gebouw nog bestaat - in de aanleg opgenomen. De tuinmanswoning werd vervangen door de nog bestaande woning. In 1913 maakte het oude koetshuis plaats voor een geheel nieuw gebouw.

Ook buiten het feitelijke kasteelterrein met de bijbehorende tuinen verrezen meerdere nieuwe gebouwen met uiteenlopende functies. In 1906 werd ten zuiden van het kasteel, aan de Uddelermeerweg de zogenaamde 'Villa Gentiana' gebouwd voor de ontginner en rentmeester, die na diens vertrek werd bewoond door een opzichter en een ambtenaar van de Heidemij met hun gezinnen. Toen Herman s'Jacob Gentiana betrok, verhuisden beide gezinnen naar een even ten westen van de boerderij Haverkamp gebouwde dubbele dienstwoning. Gentiana werd in 1919 door een geheel nieuwe woning vervangen, het huidige 'Jachthuis'. Herman s'Jacob verhuisde na zijn huwelijk in 1915 naar een groot houten landhuis, dat aan de oostzijde van de Allee voor hem was gebouwd, naar ontwerp van het architectenbureau Van der Goot en Kruisweg uit Bussum. Dit landhuis, omringd door een grote tuin, was oorspronkelijk bekend als *Het Chalet*, maar is tegenwoordig genaamd *De Witte Pauwen*. In de bossen ten zuidoosten van het kasteel werd omstreeks 1915 een woning voor de jachtopziener gebouwd; dit pand werd later boswachters-woning. Ten noordoosten van de Haverkamp verrees in 1930 het zogenaamde *Blokhuis*, de woning voor de oud-gouvernante van Hermans vrouw

Dina Maria Ladestein en voor de rentmeester. De woning werd ontworpen door het Rotterdamse architectenduo Brinkman en Van der Vlugt in een voor het landgoed opmerkelijke functionalistische bouwtrant.

De zogenaamde *Ontspanningszaal* werd door de familie s'Jacob in 1921 naar Staverden gehaald. Dit houten bouwwerk bedoeld voor ontspanningsbijeenkomsten voor de lokale bevolking was oorspronkelijk een barak uit het Belgische Interneringskamp te Harderwijk.

De molenaar van de Staverdense water-korenmolen, A. Gardenbroek, verplaatste in 1924 zijn bedrijf naar het begin van de Jhr. dr. C.J. Sandbergweg, juist ten westen van het tolhuis en het kerkje, waar hij twee identieke huizen liet bouwen. Het zuidelijke huis werd woonhuis; in het noordelijke huis kwam het molenbedrijf. Het complex groeide uit tot de huidige Navobi-fabriek, waar poedermelk wordt gefabriceerd. Ten slotte werd bij het kerkje een eenvoudige begraafplaats aangelegd, waarvoor de tuinarchitect K.C. van Nes (1876-1952) in 1930 een eenvoudig ontwerp had gemaakt.

Land- en bosbouw

Het beheer van het uitgestrekte landgoed werd aanvankelijk (deels) opgedragen aan de Ned. Heidemaatschappij. Met deze maatschappij bestonden connecties, doordat Frederik s'Jacob zitting had in het dagelijks bestuur. Een ambtenaar van de Ned. Heidemij vestigde zich hiertoe op het landgoed. In de tussentijd studeerde Herman s'Jacob aan de Forst-academie in het ten noorden van Berlijn gelegen Eberswalde, destijds het centrum van de grote bosbouwkundigen. Van het door de Heidemij opgestelde bedrijfsplan kwam weinig terecht, toen Herman omstreeks 1910 met de nieuw verworven kennis terugkeerde naar Staverden. De grond was in zijn ogen te goed voor bosbouw alleen. De pachters werden onderricht in het gebruik van kunstmest en een doelmatiger bewerking en bebouwing van de grond

om aldus de opbrengsten aanzienlijk te kunnen verhogen. Ondanks dat (later) een en ander als verplichting in de pachtcontracten werd opgenomen, brachten velen er door hun afkeer van kunstmest of een onoordeelkundig gebruik ervan weinig van terecht. De oorspronkelijke pachters werden deels vervangen door boeren uit Noord- en Zuid-Holland, die hier echter niet konden aarden en op hun beurt plaatsmaakten voor boeren uit de Gelderse Vallei.

In 1911 werd het landgoed in noordelijke richting aanmerkelijk uitgebreid met 120 ha moerassig veengebied genaamd *Het Veen* en met een deel van de Stakenberg, die uit bos en heide bestaat. Het Veen werd met hulp van de Heidemij ontgonnen (*kaart 4*).

Op het nieuwe bouw- en weilandcomplex werd in 1914 de modelboerderij *Frederik Bernhardhoeve* (voorheen *Nieuw Staverden*) gebouwd. In tegenstelling tot de andere boerderijen van het landgoed was de Frederik Bernhardhoeve niet verpacht, maar werd deze door de familie s'Jacob zelf geëxploiteerd met behulp van het nodige personeel. Tegenover de Frederik Bernhardhoeve werden aan de (verlengde) Allee twee dubbele arbeiderswoningen gebouwd, respectievelijk in 1909 en 1914.

Meer noordelijk, midden in het voormalige veen, kwamen aan de doorgetrokken Veenweg een dubbelwoning in een vergelijkbare bouwtrant, voorts een melkstal, een open veldschuur en een graanschuur afkomstig van het station Ermelo. In 1936 werd dit gebouwencomplex met 60 bunder land afgesplitst van de Frederik Bernhardhoeve. Bij het complex werd een nieuwe boerderij gesticht, namelijk *De Stavohoeve*. In het uiterste noorden van Het Veen werd in 1928 aan de voormalige Hessenweg een dubbele woning gebouwd.

In westelijke richting werd Staverden uitgebreid met 70 ha veengebied in het Leuvenumsche Veld, genaamd *Het Stroeveld*. Ook hier werd ontgonnen. Een in 1919 aan de Postweg gebouwde boerderij

Lenorahoeve werd aangekocht, terwijl ook de op Elspeets grondgebied gelegen boerderij *Schaterkamp* bij het landgoed werd gevoegd.

Ontwikkelingen vanaf 1962

Staverden werd in 1963 door de familie s'Jacob verkocht aan de Stichting Het Geldersch Landschap, waarvan Herman Theodoor één van de oprichters was. Het Geldersch Landschap heeft zich sindsdien ingezet voor het behoud van het landgoed, dat dan ook geen ingrijpende ruimtelijke veranderingen meer heeft gekend. Het kasteel en de bijgebouwen waren als conferentieoord en vakantieverblijf verhuurd aan de Stoomvaart Maatschappij Nederland, later Nedlloyd en dat bleef ook na de verwerving door het Geldersch Landschap het geval tot 1990. Vervolgens is het complex gebruikt door een organisatieadviesbureau annex trainingscentrum, waarna het kasteel een horecabestemming kreeg.

Op de luiken van alle boerderijen en woningen in Staverden waren aanvankelijk in zandlopermotief de wit-lichtblauwe kleuren van de familie s'Jacob aangebracht. Ze werden in de kleuren van het Geldersch Landschap overgeschilderd, nadat deze stichting de nieuwe eigenaresse van het landgoed werd.

Huidig ruimtelijk karakter

Algemeen: landgoed en nederzetting

Zoals in de inleiding reeds werd aangegeven, kunnen binnen het beschermd gezicht ruwweg drie deelgebieden worden onderscheiden, namelijk:

- het middendeel van het landgoed (ongeveer ter grootte van de nederzetting zoals die omstreeks het midden van de 19^e eeuw als 'cultuurenclave' omgeven door woeste gronden herkenbaar was) met als kern het kasteel en de tuinen;
- het langgerekte zuidelijke deel, gelegen ten zuiden van de Oude Garderenseweg langs de grens met de gemeente Apeldoorn, deels op het grondgebied van de gemeenten Apeldoorn en Nunspeet;
- het ontginningsgebied ten noorden van het kasteel met de Frederik Bernhardhoeve en de Stavohoeve.

Per deelgebied wordt hieronder de huidige ruimtelijke karakteristiek geschetst.

Middendeel

Het kerngebied van het landgoed Staverden vertoont een grote samenhang. In hoofdlijnen wordt het gekenmerkt door het kasteel en de daarbij horende tuin met daaromheen een gebied, dat bestaat uit bouwlanden, weiden en beboste percelen, waar doorheen de kronkelende Staverdensche beek stroomt. De beek stroomt grotendeels op de overgang van open landbouwgronden en gesloten bospercelen. Dit leidt op tal van plaatsen tot een zeer fraai landschapsbeeld met doorzichten. Het gebied is ontsloten door een stelsel van verharde en onverharde wegen en paden met deels een rechtlijnig en deels een vloeiend, lichtgebogen verloop. De wegen zijn veelal aan weerszijden beplant met eiken of beuken van forse afmetingen, vaak in dubbele rijen. Het westelijke deel van de Staverdenseweg fungeert als zichtas van en naar het kasteel.

Andere bijzondere wegen zijn de Allee, die vanaf het kasteel noordwaarts naar het open ontginningsgebied voert, en de Uddelermeerweg, waarvan het rechte, noordelijke deel een opmerkelijke hoek maakt van ongeveer 90 graden.

Verspreid over het gebied liggen diverse gebouwen (onder andere kerk, molenhuis, dienstwoningen, tolhuis), die direct of indirect met de geschiedenis van het landgoed zijn verbonden en in hun huidige vormen merendeels dateren uit de 19e eeuw en het begin van de 20e eeuw. Omdat ook het kasteel in het begin van deze eeuw opnieuw werd opgebouwd, zou men kunnen spreken van 'een 19e/20e-eeuwse kasteelnederzetting'. Als gevolg van diverse uitbreidingen vormt de Navobi-fabriek thans een onverwacht - nét buiten het beschermd gebied gelegen - grootschalig element.

Zuidelijk deel

Het langgerekte zuidelijke deel ligt aan de Staverdensche beek, die hier in een relatief breed dal ligt. Het drassige beekdal bestaat tegenwoordig voor een belangrijk deel (vooral het middendeel) uit natuurgebied. Grote delen zijn bebost, maar vooral in de omgeving van de boerderijen zijn ook akkers en weiden te vinden. Aan de westzijde liggen meerdere door houtwallen omgeven percelen, waarop op enkele plaatsen zicht is vanaf de weg. In dit deelgebied staan enkele, veelal schilderachtig gelegen boerderijen, die vanouds tot het landgoed behoren en meest een 19^e-eeuws karakter hebben. Aan de Uddelermeerweg vinden we 'Leemkuil' en meer zuidwaarts 'Meerhoeve' en 'Veldkamp' en in het noordoostelijke deel, op Nunspeets grondgebied, 'Kijk Over', 'Dennenhoeve' en daar direct naast 'Klein Dennenhoeve'. Rondom de oudste ontginningscomplexen zijn nog restanten van lage wallen te vinden. Ten noordwesten van de Leemkuil en Kijk Over liggen enkele grafheuvels. Ten westen van het beschermd gezicht ligt een agrarisch gebied met 'moderne' bedrijven, alsmede een camping en een conferentieoord.

Noordelijk deel

Vanaf de Staverdenseweg geeft de Allee toegang tot het noordelijke deelgebied, dat vooral kan worden gekarakteriseerd als een ontginningsgebied, met een - in verhouding tot de omliggende gebieden - grootschalig en open karakter. Het gebied is op een rationele wijze verkaveld in grote min of meer rechthoekige percelen en wordt in hoofdzaak slechts ontsloten door de Allee en de Veenweg. In het gebied ligt de monumentale, (voormalige model)boerderij Frederik Bernhardhoeve en meer noordelijk de Stavohoeve. Opgaande beplanting ontbreekt nagenoeg. De Veenweg is beplant met eiken en essen. Aan de noord, zuid- en deels ook aan de westzijde wordt het open gebied fraai begrensd door opgaand groen. Aan de westzijde van de Allee staan schuin tegenover de Frederik Bernhardhoeve onder meer twee blokjes dubbele arbeiderswoningen.

Kasteel en tuin

Het omgrachte kasteelterrein is bereikbaar vanaf de Staverdenseweg, waar een statig inrijhek de ingang markeert. De grachten zijn deels tot vijverpartijen omgevormd. Aan het voorplein staat aan de westzijde het kasteel, dat zijn huidige aanzien aan het begin van deze eeuw kreeg, aan de oostzijde bevindt zich het koetshuis. Ten zuiden van het voorplein ligt de kasteeltuin, met door Wattez ontworpen tuinaanleg. Vanaf het voorplein loopt een as in zuidelijke richting tot bij de zogenaamde Lenorapol, een eiland met daarop een gedenktafel. De rechthoekige tuinen aan weerszijden van de as zijn nu grotendeels gazons. In de oostelijke en zuidelijke randzone ligt een slingerend padenstelsel langs de deels tot vijver verbrede omgrachting. Behalve de tuinmanswoning en de oranjerie bevinden zich in de tuin diverse objecten. Aan de westzijde grenst de tuin aan de Molenbeek.

Nadere typering van te beschermen waarden

Essentieel is dat Staverden herkenbaar is en blijft als een landgoed en een 'kasteelnederzetting' van zeer oude oorsprong, maar waarvan het huidige, fraaie karakter sterk wordt bepaald door wijzigingen en aanzienlijke uitbreidingen uit de 19^e en vroege 20^e eeuw. Ter plekke is de geschiedenis nog zeer goed afleesbaar. De zeer waardevolle ruimtelijke opbouw en inrichting van het gebied en vooral ook de sterke samenhang daarin dienen behouden te blijven.

Meer concreet zijn voor de bescherming de volgende aspecten van belang.

Middendeel:

- kasteel en tuin (meer gedetailleerd beschreven ten behoeve van de bescherming als historische buitenplaats);
- de afwisseling tussen enerzijds beboste percelen en anderzijds akkers en weiden met een meer open karakter;
- het patroon en karakter van het totale wegenstelsel, met zowel rechte als lichtgebogen en zowel verharde als onverharde wegen en paden; en als bijzondere elementen de zogenaamde Allee, de Staverdenseweg - aan de westzijde als zichtas naar het kasteel - en het noordelijke deel van de Uddelermeerweg met daarin de karakteristieke, bijna rechte hoek;
- de laanbeplanting van de meeste wegen, veelal in de vorm van dubbele rijen, tot monumentale afmetingen uitgegroeide eiken of beuken aan weerszijden;
- de loop van de Staverdensche beek en de Molenbeek;
- het merendeel van de bebouwing met behalve het kasteel c.a. als meest bijzondere elementen de Nederlands-hervormde kerk, het voormalige tolhuis, de boerderij annex watermolen, de ontspanningszaal, alsmede enkele woonhuizen en meerdere boerderijen.

Zuidelijk deel:

- de afwisseling tussen enerzijds beboste percelen en anderzijds akkers en weiden met een meer open karakter, vooral in de directe omgeving van de (voormalige) boerderijen;
- de loop van de Staverdensche beek;
- het merendeel van de bebouwing, die vooral bestaat uit veelal schilderachtig gelegen boerderijen met een 19^e-eeuws karakter.

Noordelijk deel:

- het vrijwel geheel open karakter;
- de omzoming met opgaand groen (aan drie zijden);
- het rationele verkavelingspatroon;
- het beperkte rechthoekige wegenstelsel (Allee, Veenweg en enkele paden);
- de locatie van beide boerderijcomplexen in het algemeen en de opstallen van de Frederik Bernharthoeve in het bijzonder.

N.B.: De waarde van het merendeel van de bebouwing wordt/is verder uitgewerkt in de beschrijvingen ten behoeve van de bescherming als rijks- of gemeentelijk monument.

Begrenzing

Uitgangspunt bij het vaststellen van de begrenzing is dat zowel de oudste kern van het landgoed als de waardevolle 19^e- en vroeg 20^e- eeuwse toevoegingen bij de bescherming betrokken dienen te worden. De ruimtelijke opbouw en inrichting van het hele gebied vertonen een sterke samenhang en de vele bewaard gebleven onderdelen maken sámen dat de ontwikkelingsgeschiedenis van landgoed en 'nederzetting' ter plekke nog zeer goed afleesbaar is.

De kern van het beschermd gezicht wordt gevormd door de oude kern van het landgoed, het kasteel met de eromheen gelegen tuinen, bossen, boerderijen en bijbehorende landerijen. Aan de westzijde ligt de grens grotendeels aan de oostzijde van de Jhr. dr. C.J. Sandbergweg en de Garderenseweg. Aan de oostzijde van het kerngebied valt de grens van het beschermd gebied samen met de grens tussen de gemeenten Ermelo en Nunspeet. Binnen de omgrenzing liggen echter óók de op Nunspeets grondgebied gelegen boerderijen Schaterkamp, Kijkover, Dennenhoeve en Klein Dennenhoeve met de direct daaromheen gelegen landerijen.

Het zuidelijke deel van het beschermd gezicht omvat de Staverdensche beek met de aan weerszijden ervan gelegen bossen en landerijen, alsmede enkele tot het landgoed horende boerderijen. Aan de oostzijde valt de grens van het beschermd gezicht grotendeels samen met de gemeentegrens. Aan de zuidzijde ligt de grens langs de zuidzijde van de Paleisweg; de laanbeplanting aan weerszijden van de weg valt binnen de omgrenzing. Aan de westzijde ligt de grens even westelijk van de Staverdensche beek en buigt ten noordwesten van de Leemkuil af in (noord)westelijke richting naar de Garderenseweg.

Het noordelijke deel van het beschermd gezicht omvat het vroeg 20^e- eeuwse, relatief grootschalige en open ontginningsgebied. Aan de westzijde ligt de grens langs de westzijde van (het verlengde van) de Allee en achter (westelijk van) de bebouwing tegenover de Frederik Bernhardhoeve. Aan de noordzijde is een deel van de aan het open landbouwgebied grenzende bossen binnen de omgrenzing getrokken. Aan de oostzijde valt de grens samen met de gemeentegrens.

Het beschermd gezicht is weergegeven op de bijgevoegde begrenzingskaart, MSP/19/04.

Waardering

Het beschermd gezicht Staverden is van zeer hoge *cultuurhistorische waarde*. De ruimtelijke inrichting en opbouw, alsmede het merendeel van de bebouwing is gaaf bewaard gebleven. Hierdoor is de ontwikkelingsgeschiedenis - met enerzijds voor de regio (Veluwe) karakteristieke aspecten en anderzijds met voor heel Nederland juist bijzondere facetten - nog zeer goed afleesbaar.

Voor een Veluws landgoed maakte Staverden een karakteristieke ontwikkeling door (opeenvolgende perioden van verfraaiing, vernieuwing, uitbreiding, ontginning). Terwijl het feit dat Staverden sinds de Middeleeuwen stadsrechten bezit, maar dat het pas in de loop van de 19^e en vroege 20^e eeuw tot een zekere, voorzichtige kernvorming kwam, bijzonder is te noemen. In zekere zin kan gesproken worden van een 'jonge kasteelnederzetting'. Bijzonder was ook de belangstelling van de landgoedeigenaren voor een moderne exploitatie van het landgoed in het algemeen en voor landbouwkundige vernieuwingen in het bijzonder.

Staverden is van zeer hoge *stedenbouwkundige waarde* vanwege de ook heden ten dage nog zeer duidelijk aanwezige grote samenhang van de verschillende - deels voormalige - functies (landgoed, landbouw/bosbouw, korenwatermolen, woonfunctie) met de ruimtelijke opbouw van het gebied (afwisseling bossen, akkers en weiden, wegenpatroon, lanenstelsels beken etc.) én met de verschijningsvorm van de bebouwing, waaronder diverse door gemeente en rijk beschermde monumenten.

Het ook landschappelijk zeer fraaie gebied is voorts van belang vanwege de *gaafheid* van de kenmerkende ruimtelijke opbouw van het gebied en van de uiterlijke verschijningsvorm van het merendeel van de bebouwing.

De goed bewaard gebleven afleesbaarheid van de ontwikkelingsgeschiedenis, de fraaie en gaaf bewaard gebleven inrichting en verschijningsvorm maken, samen met het bijzondere type van de nederzetting, Staverden tot een voor Nederland zeer zeldzaam geheel.

Rechtsgevolg van de aanwijzing

Ter effectueering van de aanwijzing van een beschermd stads- of dorpsgezicht moet ingevolge artikel 36 van de Monumentenwet 1988 een bestemmingsplan worden opgesteld. De toelichting op de aanwijzing kan daarbij voor wat het beschermingsbelang betreft als uitgangspunt dienen. Doel van de aanwijzing is de karakteristieke, met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de toekomstige ontwikkelingen binnen het gebied. De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te bieden voor een ruimtelijke ontwikkeling die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruikmaakt en daarop voortbouwt.

In het aanwijzingsbesluit is bepaald in welke mate de vigerende bestemmingsplannen aan het beschermingsvereiste voldoen.

Bronnen

Literatuur

- P.J.W. Beltjes, *Over Staverden en de Witte pauwen; een verkenning. Overdruk uit 'Natuurbehoud in Gelderland 1957-1973'*, album aangeboden aan Mr. H.W. Bloemers bij zijn afscheid als Commissaris van de Koningin in Gelderland.
- K. Dansen en T. Roozen, *Gids voor de terreinen van de Stichting Het Geldersch Landschap*, Haarlem/Arnhem 1994.
- F.R. Elema en H.J. van Beek, *Rond Ermel's Wehme; gedenkboek van Ermelo 855-1955*, Amsterdam 1995.
- E.J. Feenstra, *Staverden op de Veluwe, kritisch gezien!* Ermelo 1983. (Eigen uitgave).
- Gelders Genootschap, *Het buitengebied van Ermelo. Cultuurhistorische analyse*. Arnhem, augustus 1996.
- B. Zijlstra, *Nederlandsche tuinarchitectuur II tussen 1850 en 1940; tuinen van Carel Eduard Adolf Petzold, Dirk Wattez, Petrus Hermannus Wattez en Samuel Voorhoeve*. Uitgave: Nederlandse Tuinenstichting, april 1987.
- Rijksarchief Gelderland, *Archief van het landgoed Staverden (onder Ermelo) 1905-1962*.

Kaarten

- Oriëntatiekaart. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2009.
- Staverden en omgeving, omstreeks 1809. In M.J. de Man, *Topografische kaart van de Veluwe en Veluwezoom, 1802-1812*. Alphen aan den Rijn 1984.
- Staverden, omstreeks 1850. In: *Grote Historische Atlas van Nederland 1:50.000; Oost-Nederland 1830-1855*. Groningen 1990.
- Staverden, omstreeks 1912-1916:
 - a) kaartblad 372, verkend in 1910, gedeeltelijk herzien in 1912, uitgave 1918;
 - b) kaartblad 391, verkend in 1871, herzien in 1906, gedeeltelijk herzien in 1916, uitgave 1917. In: *Historische Atlas Gelderland; Chromotopografische Kaart des Rijks 1:25.000*, Den IJp 1989.
- Waarderingskaart, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2009.

Colofon

Uitgave

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort 2013

Onderzoek en tekst

Gelders Genootschap

Begrenzingskaart & thematische kaarten

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, drs. B.A.R.T. Broex

Foto's omslag

Gelders Genootschap

Redactie

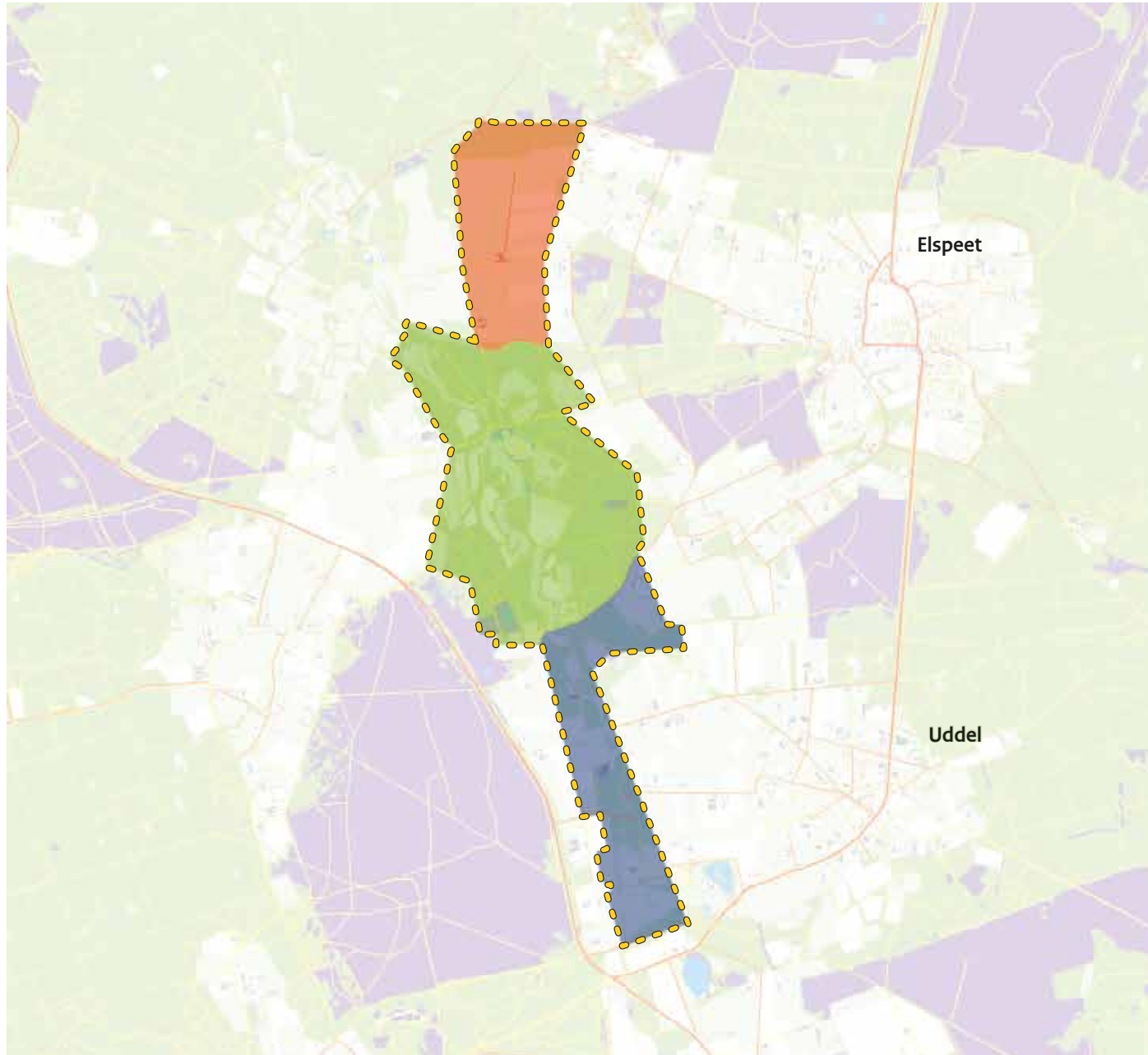
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, drs. E.B. Manuel

Productie

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed/Mailfors bv, Amersfoort.

Bijlagen

1. Oriëntatiekaart.
2. Staverden en omgeving, omstreeks 1809.
3. Staverden, omstreeks 1850.
4. Staverden, omstreeks 1912-1916.
5. Waarderingskaart.

Oriëntatiekaart Staverden

Legenda

- grens beschermd dorpsgezicht
- noordelijk deel
- centraal deel
- zuidelijk deel

topografie

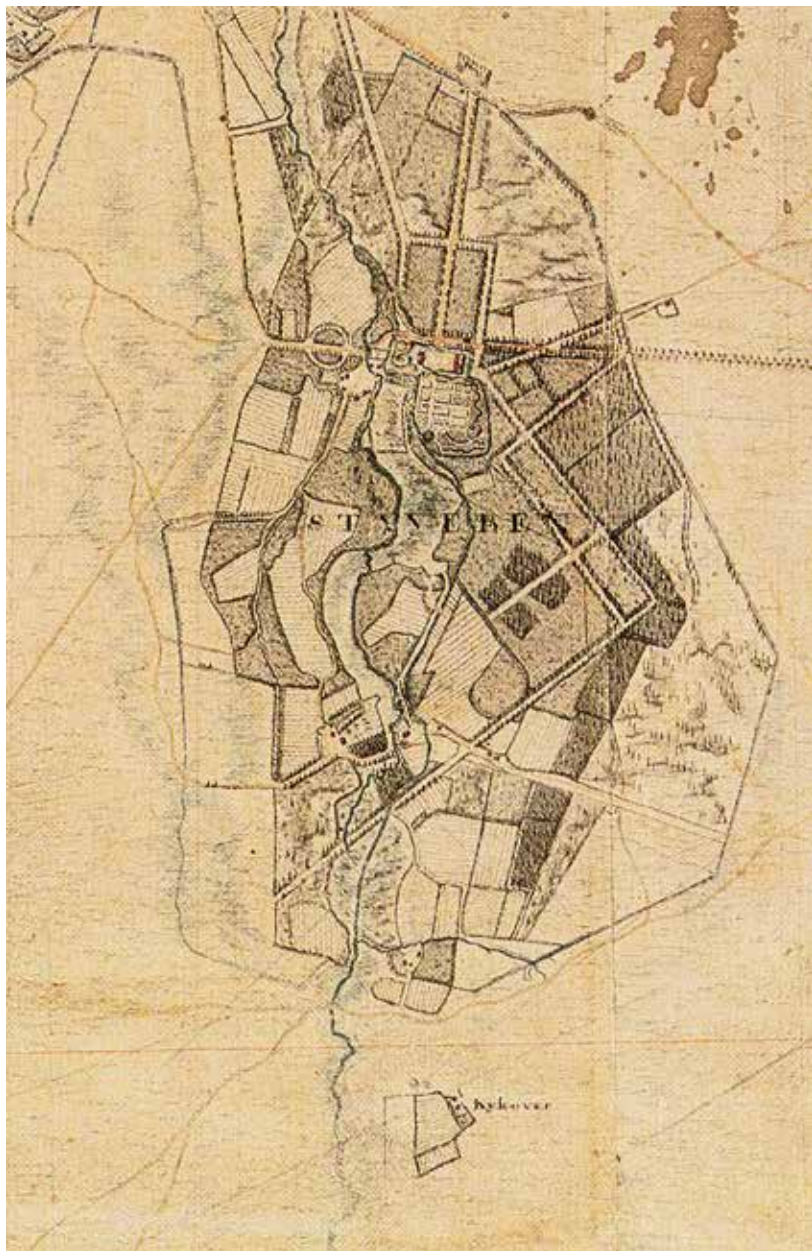
- bebouwing
- bos
- weiland
- heide
- waterloop
- hoofdweg
- weg van lokaal belang
- weg, pad

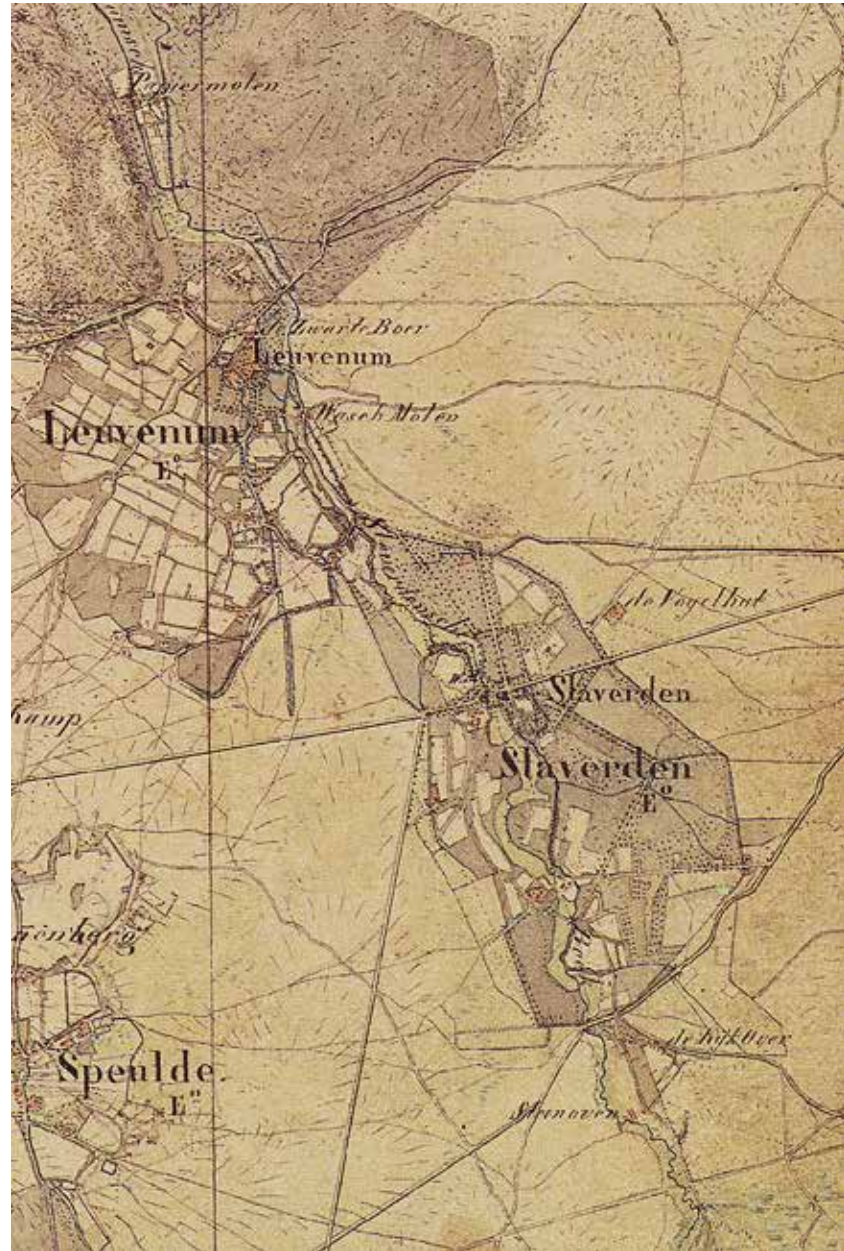
Topografie © Topografische
Dienst Kadaster
Emmen, 2003

© RCE, e-KS/BB
21 oktober 2009

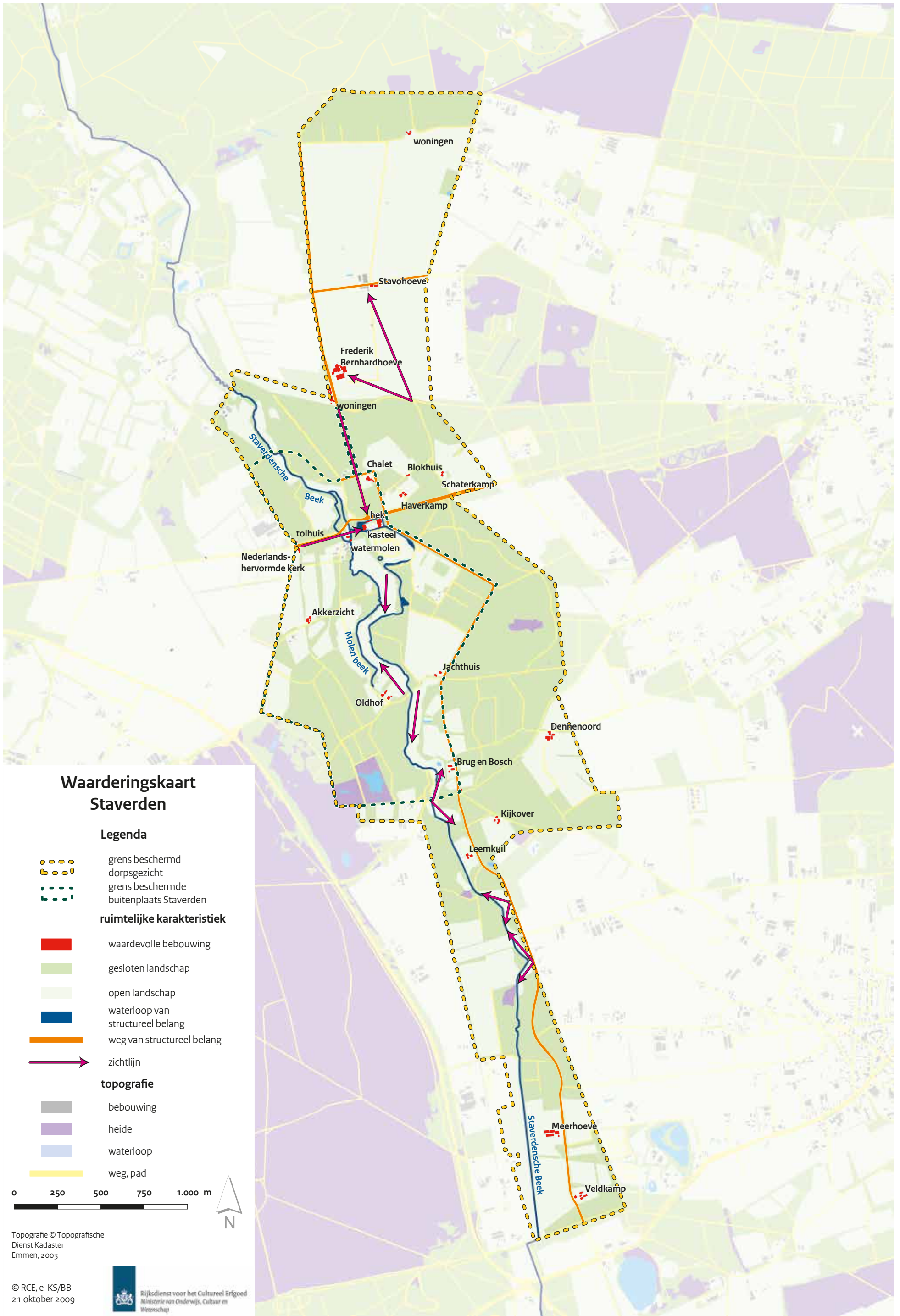
Kaart 2 Staverden en omgeving, omstreeks 1809

Kaart 3 Staverden, omstreeks 1850

Kaart 4 Staverden omstreeks 1912-1916

Waarderingskaart Staverden

Legenda

- grens beschermd dorpsgezicht
- grens beschermde buitenplaats Staverden

ruimtelijke karakteristiek

- waardevolle bebouwing
- gesloten landschap
- open landschap
- waterloop van structureel belang
- weg van structureel belang
- zichtlijn

topografie

- bebouwing
- heide
- waterloop
- weg, pad

0 250 500 750 1.000 m

Topografie © Topografische
Dienst Kadaster
Emmen, 2003

© RCE, e-KS/BB
21 oktober 2009

